

Birger Steen Nielsen og Kurt Aagaard Nielsen

Arbejde og kunstsans

En diskussion af centrale begreber i en kritisk forskning om læreprocesser i arbejdslivet*

Artiklen går ind i nogle af de grundbegreber som er på banen i nyere arbejdslivsforskning om læreprocesser. Det drejer sig om begreber som kvalifikationskrav, kvalificering, dannelse, erfaring, refleksivitet osv. Igennem en analyse af hvordan disse nøglebegreber historisk står i forhold til arbejds- og subjektfilosofi, når forfatterne frem til at der er sket et "kritiktab" i de senere års beskæftigelse med læreprocesser. Kritiktabet kan føres tilbage til en for hurtig afsked med den bravermanske analyse af "arbejdets fornedrelse". For at imødegå dette tab peges der på en ny vinkel på normativiteten i analyserne af arbejdsprocessernes modernisering - det såkaldte begreb om *kunstsans i arbejdet* som stammer fra Karl Marx. Igennem dette begreb skitseres en aktuel kvalifikations- og danneskritik af de arbejdsprocesser som udfoldes i tilknytning til postfordistiske produktionskoncepter. Denne kritik muliggør at læreprocesser kan politiseres, dvs forbindes med behov for samfundsmæssige reformer og grundlæggende forandringer.

Falske forsoninger

Diskussionen om læring i arbejdslivet i forbindelse med nye jobprofilers krav om alsidige kompetencer fylder i dag ganske godt i både virksomhedsledelsernes, konsulentverdenens, fagbevægelsens og forskerverdenens forsøg på at tegne "fremtidens arbejdsliv". Der er tilsyneladende ved at indfinde sig en relativt udbredt konsensus om at der i hvert fald potentielt kan skabes en forsoning mellem nye kvalifikationstyper og managementkrav om kompetencer og læring(sberedskab) på den ene side - og på den anden side medarbejdernes forhåbninger om et jobindhold og en arbejdsbaseret livskvalitet der overvinder taylorismens fornedrelse af arbejdet. Det er inden for et ganske kort tidsspand af år at en sådan konsensus synes at have indfundet sig.

Det meste af det tyvende århundrede har været præget af *konflikt* om den kvalitative indretning af arbejdslivet - i praksis selvfølgelig, men også i forskningen hvor der især har været uenighed om *tendensudviklingen i kvalifikationskravene*. De modstridende tolkninger blev i deres mest markante udformning sammenfattet i en rekvalificeringstese contra en dequalificeringstese.

Striden blev udkæmpet strengt empirisk, men tolkningen af de empiriske tendenser foregik med grundlag i forskellige samfundsopfattelser: Enten opfattede man den eksisterende kapitalisme som vejen til velfærdsoptimering og dermed også som en bæredygtig ramme om udvikling af øget myndighed i arbejdslivet i kraft af øget vækst og rigdomsudvikling, eller også opfattede man den eksisterende kapitalisme som en hindring for virkeliggørelsen af et myndigt arbejdsliv. Barriererne herfor blev - også i det omfang der var tale om blokering af erfaringsdannelse og læreprocesser - primært relateret til den private ejendomsret og *samfundsmæssighedens underordning* under markedsimperativer i den enkelte virksomheds udvikling. Der var altså tale om en samfundsmæssig konflikt om de historiske muligheder og farer i moderniseringen af arbejdslivet. I praksis udtrykte denne konflikt sig både som forskellige kulturelle orienteringer og som konkrete kampe om de specifikke moderniseringer.

Inden for arbejdslivsforskningen og udviklingskoncepterne som vi kender i dag, synes hele denne diskussion af *sammenhængen* mellem øget myndighed og livskvalitet og (en forandring af de) samfundsmæssige strukturer på vej til helt at forstumme. I stedet sætter man sin lid til de udfordringer som de nye moderniserings- og akkumulationsbetingelsers iboende dynamik repræsenterer for de enkelte virksomheder og organisationer. Dette gælder 1980'ernes industrisociologiske åbninger imod nye produktionskoncepter (Kern og Schumann 1986, Sabel og Piore 1984) og det gælder de mere politisk konstituerede åbninger som Det Udviklende Arbejde (Hvid og Møller 1992) og aktionsforskningen i den såkaldte dialogtradition (Gustavsen og Toulmin 1996). *Hvilket samfund* der er ønskeligt og nødvendigt for et godt arbejdsliv, diskuteres ikke. En forestilling om at væsensforskellige samfundsmæssige *fremtider* er mulige, ser ud til at have mistet sin overbevisningskraft.

Men helt død er denne kritiske diskussion dog ikke. Således kan man i debatten om *bæredygtig udvikling* og i diskussionerne om *arbejdets karakter* af - forsvindende eller forandret - nøglekategori i det senmoderne samfunds livssammenhænge ane konturerne af en genetablering af diskussionen på delvist nye præmisser. I bæredygtighedsdebatten (f.eks.: Daly 1996, Altvater 1992, Vandana Shiva 1988, Aagaard Nielsen 1996) anfægtes "vækstlogikken" og den globale, kapitalistiske markedseksponering som socialt og kulturelt problematiske eller ligefrem civilisationstruende dynamikker. Og i debatten om arbejdssamfundets transformation (f.eks.: Negt 1985 og 1994a, Habermas 1985, Offe 1984, Baethge 1994, Beck 1999) anfægtes de traditionelle mål for velfærdsmæssige fremskridt knyttet til materielle velstandsvariable og individuelle arbejdslivskarrierer som et utilstrækkeligt eller afmægtigt grundlag for en fornyelse af samfundsmæssig ansvarlighed og demokrati.

I den empiriske *arbejdslivsforskning* spiller disse diskussioner dog kun en marginal rolle.

I forbindelse med at nye produktionskoncepter og fleksible kvalifikations- og kompetencekrav har fastlagt horisonten for arbejdslivsforskningen, er *læringsbegrebet* rykket i centrum for interessen. *Læring* er blevet forbindelsesleddet mellem de objektive krav og nødvendigheder og de subjektive ønsker og muligheder. Læring er i al sin ubestemthed blevet en - forhastet - *forsoningskategori* par excellence. Det er blevet befordret af at også uddannelses- og læreprocesforskningen - i lighed med arbejdslivsforskningen - i sine dominerende retninger har været kendetegnet ved et tab af samfundsteoretisk refleksion og et samfundspolitisk reformperspektiv. Tilsyneladende selvfølgelig har diskussionen om *læring i arbejdslivet* kunnet

samle sig om afpolitiserede individuelle og/eller organisations- og netværksteoretiske grundkategorier: praksislæring, situeret læring, mesterlære, reflektiv læring, organisatorisk læring, lærende organisation m.v. Ingen af disse bølger kobler sig til de omtalte samfundsteorier om arbejdssamfundets transformation og om paradigmeskift til bæredygtig udvikling som afløsning for traditionel vækst.

En side af arbejdslivsforskningens forhastede forsoning af samfundsmæssige modsætninger, centreret omkring læringskategorien, er også bortfaldet af konflikten mellem *kvalifikationsanalytiske* og *dannelsesteoretiske* positioner der endnu for få år siden kunne sætte sindene i bevægelse. Det er en konfliktakse der ellers har haft en central plads i diskussionen af læreprocesser i arbejdslivet, men som nu synes at vige til fordel for en forståelse af at der blot er tale om to forskellige perspektiver på det samme forhold.

I den tidligere diskussion var denne konfliktakse i de dominerende positioner præget af uforsonlighed. Det var iøvrigt en konfliktakse der gik på tværs af diskussionen *inden for* kvalifikationsforskningen om re- eller dequalificering, men som også på forskellig måde kunne forbinde sig med denne diskussion - især i forhold til vurderingen af de immanente udviklingsmuligheder i den kapitalistiske akkumulationslogik. I den kvalifikationsanalytiske tilgang blev der lagt vægt på de strukturelle betingelser for at give arbejdet meningsfylde og kvalitet, mens der i den dannelsesteoretiske tilgang blev lagt vægt på de sociale processer i arbejdsorganisationen - de menneskelige relationers betydning i (primært) industrielt arbejde. Den dannelsesteoretiske tilgang blev især knyttet til Human Relation skolen inden for managementtraditionen (med udgangspunkt i Hawthorneeksperimenterne, som beskrevet og perspektiveret af Elton Mayo (Mayo 1945). Her betonede man forandring af sociale relationer på arbejdspladsen som både metode og mål for udvikling af kompetence og myndighed; og forandring i de sociale relationer blev begrebet som en indføring af humanisme i et kapitalistisk arbejdsliv der nok i mange henseender blev styret for irrationelt af kortsigtede "pengeinteresser", men som ikke grundlæggende stod i modsætning til en sådan humanisering. Heroverfor stod den kvalifikationsanalytiske tilgang der blev et begrebsfundament for netop at vise de samfundsmæssige, strukturelle forhindringer for et myndigt og trygt arbejdsliv; den dannelsesteoretiske tilgang blev kritiseret for at føre til tilpasning til det eksisterende klasseherredømme. Dannelsesprocesser måtte for kvalifikationsanalytikerne således omdefineres til noget der sker i kollektive *modstandsbase*rede socialitetsprocesser (M.Vester 1978) - mens kvalifikationsanalysen for dannelsesteoretikerne fremtrådte som en *objektivistisk* forståelse af rationaliteten og udviklingsmulighederne i arbejdslivet. Denne kontrovers kulminerede i 1970'erne.

Arbejdslivsdebatten var i denne periode således præget af forskellige opfattelser af behovene for samfundsstrukturelle reformer. Fortalerne for "dannelseteori" og "kvalifikationsanalyse" var således kritiske stemmer i en *offentlig*, politisk diskurs om vejen til et myndigt (arbejds)liv.

Idag er denne diskussion snarere præget af *scientistiske* forsøg på at få en tilstrækkelig nuanceret forståelse af hvad der sker. Der er snarere tale om en kontrovers mellem akademiske skoler end mellem forskellige (lærings-) *politiske* udkast. Det er således heller ikke så mærkeligt at man i stigende grad oplever en forsoning mellem kvalifikationsanalyse og dannelsesstilgang, fordi de

som rent akademiske forståelsesformer selvsagt kan komplettere hinanden. Men at opnå denne komplementaritet i analyse og forståelse er måske kun et pseudofremskridt hvis de *samfundskritiske erkendelser og perspektiver* samtidig er blevet tabt.

Vi står altså i en situation hvor arbejdslivsdiskussionen i høj grad er blevet en uddannelses- og læringsdiskussion, samtidig med at - i hvert fald venstrefløjens - uddannelsespolitiske debat om læreprocessers rolle i forbindelse med samfundsstrukturelle reformer stort set er ikke-eksisterende. Lærings- og uddannelsesmæssige forandringsprocesser i forhold til arbejdslivet diskuteres alt overvejende inden for en organisations - eller netværkshorisont. Spørgsmålet om myndighed i arbejdslivet er koblet fra et samfundsmæssigt, strukturelt reformperspektiv, men dermed også vidtgående fra de samfundspolitiske diskussioner om demokrati, bæredygtighed og arbejdssamfundets transformation som vi henviste til ovenfor. Denne indsnævring af arbejdslivsforskningens horisont har konsekvenser. Den betyder således at man reelt ikke kan stille spørgsmålet om hvordan arbejds erfaringer og arbejdskultur i en omfattende forstand kan bringes i spil som - nødvendige - potentialer i udviklingen af et demokratisk og bæredygtigt samfund. Efter vores mening er det først i dette perspektiv at talen om et *myndigt arbejdsliv* kan få realitet.

Ansætter hertil findes der naturligvis, f.eks. i flere artikler i Negt, udg. 1994b. Selv har vi, praktisk og teoretisk, forsøgt at arbejde med disse spørgsmål i tilknytning til *Industri og Lykke*-projektet (K. A. Nielsen, B. S. Nielsen, Olsén 1995, B. S. Nielsen, K. A. Nielsen, Olsén 1996, Nielsen, Nielsen, Olsén 1999, K. A. Nielsen 1999). Her vil vi i forlængelse af vores tidligere arbejder diskutere og foreslå nogle centrale begreber der måske kan bidrage til at nyformulere læringstemaet i en kritisk arbejdslivsforskning. Vi argumenterer ikke for at 70'ernes samfundspolitiske og teoretiske figurer skal geninstalleres. Men en besindelse på nogle væsentlige begreber - herunder også kvalifikations- og dannelseskategorier - og deres mulige status idag forekommer os påkrævet. Vi vil således forsøge os med en reformulering af teorier om læreprocesser i arbejdslivet "inde fra" dvs med udgangspunkt i begrebernes evne til at tematisere den samfundsmæssige dimension.

Levende og dødt arbejde

I centrum af en arbejdslivsdiskussion der har denne vide horisont, må der for os at se stå en diskussion af sammenhængen eller formidlingen mellem læreprocesser i (forhold til) det konkrete arbejde og formningen og forandringen af samfundet som en konkret historisk helhed eller formation. Vi tøver med at bruge begrebet *totalitet* fordi det er filosofisk og teoretisk belastet, men hvis man befrier det fra en funktionalistisk endimensionalitet, hvor alle samfundsforhold "i sidste instans" forstås som strukturelt eller kapitallogisk determinerede, er det stadig anvendeligt - og vel også nødvendigt hvis man overhovedet vil fastholde et egentligt *samfundsbegreb*. Den efterlyste formidling kan man efter vores opfattelse bedst nærme sig hvis man levendeholder nogle kritiske marxistiske forståelser af arbejdslivets subjekt-objektdynamik.

Den kritiske marxistiske traditions særkende i forhold til denne formidling består *ikke* i at vise at det konkrete arbejdes udvikling er underlagt markedslogik og akkumulationstvang, og at spillerummet for det enkelte subjekt - og for virksomhedsledelsen - i forhold til arbejdsprocessen

således bliver stærkt reduceret af denne overordnede samfundsmæssige udviklingslogik. Det er en påvisning som kan henregnes til hele den klassiske politiske økonomi, og en forståelsesform som vel også deles af neoklassiske politiske økonomer. Nutidens politiske økonomer og sociologer - vælger blot at interessere sig for spillerummet og tage markedslogikken og akkumulationstvungen for givet. I spillerummet åbnes ifølge disse moderne organisationsteorier for en stigende refleksivitet, forstået som individernes evne til at skabe en kultur der foruddiskonterer konsekvenser, muligheder og alternativer. Det er både naivt og udtryk for en reduktion at kalde denne refleksivitet for myndighed. Det vender vi tilbage til.

Nej, det særegne ved den marxistiske analyse er den kritiske begrebslighed som analyserer det kapitalistiske arbejde som *det levende arbejdes underlæggelse under det døde arbejde*. (I den nyere marxistisk orienterede diskussion er det først og fremmest Negt og Kluge der har fastholdt og videreudviklet denne side af Marx' analyser, jvf. Negt/Kluge 1981 og Negt 1985.) Hvad vil det sige? De foregående generationers samfundsmæssige arbejde vil naturligvis altid udgøre bestemte vilkår - begrænsninger og muligheder - for de nuværende generationers liv. Men med kapitalismen ændres denne relation. De hidtidige bornerte rammer sprænges, mulighedshorizonten vides ud. Der sker en vidtgående frisættelse af det menneskelige arbejde, kvantitativt og kvalitativt. Potentielt *åbnes* historien. Arbejdet går fra - i et *samfundsmæssigt* perspektiv - hidtil i overvejende grad at have været *reproduktivt* til at blive *produktivt*. De tidligere generationers arbejde er stadig udgangspunkt og vilkår, men historisk er der opstået en ny frihedsgrad. Det er det der er grundlaget for forestillingerne om at menneskeheden gennem sit arbejde skaber sig selv og historien.

Men i samme bevægelse sker der en paradoksalt polarisering i det frisatte samfundsmæssige arbejde. Menneskers eget arbejde træder som *kapital* op over for det levende arbejde. I sig selv er kapitalen ikke produktiv, det bliver den først gennem sit forbrug af levende arbejde. Men omvendt er det levende arbejde *i sig selv* intet. Først som moment i kapitalforholdet realiseres det som arbejde. Det er i denne sammenhæng Marx bruger billedet om *det døde arbejde* - og som dettes modpol: det levende arbejde. Det er en vampyr-metafor: Kapitalen er dødt arbejde der får liv ved at indsuge levende arbejde. Det er ikke blot et malerisk billede, det er et billede der skal fastholde en ny form for *herredømmerelation*. Hvor arbejdet tidligere var underlagt f.eks. feudale, statiske underordnings- og reproduktionsforhold, dér er den nye herredømmerelation af en anden karakter. Underordningen af det levende arbejde under det døde er i en vis forstand ikke restriktiv. Den er tværtimod *dynamisk* og *ekspansiv*. Kapitalen er revolutionær, den lever af permanent at omstyrte de bestående forhold. I den forstand er kapitalen henvist til bestandig at *udvikle* arbejdet - at være moderne. Men det er en modsigelsesfuld udvikling. Hvis det før-kapitalistiske arbejde var indskrevet i en relativt statisk reproduktion af samfundet, så *løsner* det samfundsmæssige arbejde sig nu - frisat som *kapital* - systematisk fra denne reproduktionshorizont. Kapitalen undergraver, som Marx siger, sit eget - og dermed også rigdomsproduktionens og *den samfundsmæssige reproduktions* - grundlag: "arbejderen og jorden". Kapitalen er som dødt arbejde systematisk indifferent over for arbejdets karakter. *Anything goes* - hvis blot det kan kapitaliseres. Det skaber et samfundsmæssigt bæredygtighedsproblem, og det skaber nye former for ulykke og ufrihed - ikke som uheldige bivirkninger af et iøvrigt produktivt og mangfoldigt samfundsmæssigt arbejde, men som dettes *underside*. Det gælder i forhold til arbejdet, og ikke blot for dem der ikke har del i det

samfundsmæssige arbejde eller er henvist til den ringeste del af det, men også for dem der befinder sig i centrum af det moderne kapitalistiske arbejde, sådan som f.eks. Richard Sennett senest har beskrevet det i *The Corrosion of Character*. Og det gælder i et mere omfattende perspektiv - i forhold til en myndig og demokratisk organisering af samfundet. Således lukker den friere mulighedshorisont der åbnedes med sprængningen af de bornerte samfundsmæssige forhold, sig igen.

Det levende arbejdes underordning under *det døde arbejde*: det er denne grundlæggende forvrængning af subjekt-objektforholdet der i et marxistisk perspektiv er kernen i et begreb om *fremmedgørelse*, og som forestillinger om frigørelse - og dermed også et myndigt arbejdsliv - negativt er bundet til. I en marxistisk analyse af *spillerummet* for arbejdere og for ledelser i virksomhederne er det interessante således ikke disse spillerum (og deres større eller mindre omfang) *i sig selv*, men om spillerummet er af en sådan karakter at underordningsforholdet mellem det døde og det levende arbejde - som er et *samfundsmæssigt forhold* - kan brydes op. Først da vil der være tale om skridt i retning af en virkelig humanisering. Det kan ikke *alene* ske inden for rammerne af den enkelte virksomhed eller organisation. En kritisk marxistisk analyse vil således spørge om der med de nye produktionskoncepter kan rykkes ved markedslogikken og akkumulationstvangen - og ikke blot om kvalifikationskravene og velfærdsindikatorerne forandres.

Subjektdannelse eller *myndiggørelse* forstås i denne marxistiske tradition således hverken som afledt af de objektive samfundsmæssige (tvangs-)forhold eller som et resultat af læreprocesser der finder sted i form af tilpasning til arbejdsmarkedets - eller bredere: samfundslivets - modernisering. *Subjektdannelse er virkeliggørelse af en mulig, men forhindret historisk frihed*. Den er bundet til gestaltningsprocesser (hvad Marx kalder "genstandsmæssighed") i konkrete subjekt-objektrelationer i menneskelige livssammenhænge: udvekslinger mellem mennesker og verden, mellem mennesker indbyrdes. Men disse konkrete subjekt-objektrelationer må samtidig være momenter i en historisk bevægelse der går i retning af en fri gestaltning af de samfundsmæssige sammenhænge. Det levende arbejde skal ikke blot "inddrages" i højere grad. Det er det ensidige dominansforhold mellem dødt og levende arbejde der skal brydes op - og afskaffes.

"Samfundet" er således ikke blot et "ydre rammevilkår" for "aktørerne" i virksomhederne, men - i form af det særlige forhold mellem det døde og levende arbejde - en kvalitativ dimension i de konkrete subjekt-objektrelationer i det daglige arbejde. I det moderne arbejdsliv er denne relation kompleks. Den handler ikke kun om relationen mellem arbejdere og teknologi og ledelse. Den handler i lige så høj grad om hvordan andre livssammenhænge end arbejdets (kulturelle, sociale og miljømæssige) er et forsømt eller forhindret, men det vil også sige: et potentielt myndighedsområde i arbejdet.

Arbejdets fornedrelse

I den kritikfigur vi her har skitseret, er der en teoretisk normativitet til stede: når man taler om en *forvrængning* af subjekt-objektrelationen og om *falske forsoninger*, så indebærer det som modbillede forestillinger om noget ikke-forvrænget, noget sandt eller rigtigt, eller i hvert fald

noget *mere* sandt og rigtigt. Det efterlader naturligvis en vanskelig diskussion af "hvad der forvrænges". Vi skal ikke her gå ind på de talløse diskussioner af fremmedgørelsesbegrebet. Hvis vi holder os til arbejdslivsforskningen, kan vi konstatere at positioner af den type vi her har skitseret, ofte er blevet beskyldt for - bagudskuende og drømmerisk - at gøre en romantiseret *håndværksmæssig* arbejdsproces til det normative grundlag for kritikken. (Også *Industri og Lykke*-projektet er blevet mødt med denne indvending.)

Bortset fra den berettigede skepsis over for restaurative frigørelsesforestillinger med totalitære førmoderne islæt, som jo bestemt har været i omløb bl.a. i forbindelse med øko-bevægelserne, så synes denne modkritik i mange tilfælde at være knyttet til en stærk irritation over benægtelsen af et lineært fremskridts- eller civilisationsbegreb, der jo ligger i den skitserede figur. Historisk udvikling rummer ikke altid momenter af fremskridt. Ikke mindst de senere års stærke fokusering på ødelæggelse af samfundets naturgrundlag har tydeliggjort at rigdoms- eller produktivkraftsudvikling i stigende grad bliver en problematisk størrelse.

Det levende arbejdes underlæggelse under det døde arbejde er jo ikke en uskyldig proces der blot løbende sætter nye historiske frigørelsesmuligheder. Det er også en historie om lidelse og tab. Men det vil man ikke have med at gøre. Det er bagudvendt. Heroverfor vil vi med Negt insistere på at en *sensibilitet over for ekspropriationserfaringer* ('vi har mistet noget vi havde') er en uomgængelig side af en adækvat virkelighedsorientering idag (jvf. Negt 1994a). Det er den anden side af en fremadrettet *utopisk* orientering. Hvis arbejdslivsanalyser og - begreber skal åbne sig mod den samfundsmæssige horisont vi har skitseret ovenfor, så er der ingen vej uden om at fastholde denne dobbelthed i tilgangen.

Afvisningen af en tabsdimension er en forudsætning for den falske forsoning af samfundsmæssige modsigelser som i stigende grad dominerer arbejdslivsforskningen, og identificeringen af "tabskritikken" med en håndværksnostalgi har været et afgørende skridt på denne vej. Et fortætningspunkt i dette forløb har været debatten om Bravermans analyse af *arbejdets fornedrelse* under kapitalismen (Braverman 1978).

Bravermans klassiske analyse af arbejdets fornedrelse i udviklingen fra håndværk til moderne automatiseret industri har stået som en milepæl i debatten om den industrielle udviklings ideoende progressivitet eller det modsatte. Debatten har handlet om sandhedsindholdet i analysen, dvs om tendensen til at den kapitalistiske organisering af arbejdet nu også afstedkom en så alvorlig civilisatorisk katastrofe som Braverman postulerer igennem sin dequalificeringstese. Bravermans analyse blev tildelt en vis realisme i forhold til den klassiske taylorisme, men hans kritikere har beskyldt ham for grundlæggende at være for pessimistisk og overse at den samfundsmæssige udvikling ikke blot bød på dequalificering af arbejdet (målt i relation til en oprindelig håndværksmæssig standard), men at den også bød på tendenser til rekvalificering - i takt med at taylorismen i stadigt flere arbejdssektorer erklæres som fortid: det afføder nye behov for overblik og omstillelighed, større udfordringer til kreativitet og problemløsning - kort sagt: refleksivitet. Senest i forhold til disse moderne ændringer af arbejdslivet (og jobprofilerne) har Bravermans analyse af hvordan taylorismen indebærer en "*deskilling*" sammenlignet med det håndværk (og landbrugsarbejde) den erstattede, de facto mistet sin kritikskraft. Selv negativt kan den ikke tjene som norm for "det gode arbejde".

Men denne type kritik er efter vores opfattelse bundet til en forståelse som alene interesserer sig for det vi ovenfor har kaldt det virksomhedsmæssige spillerum (knyttet til en *organisationstænkning*), og som netop ikke forholder sig til de *samfundsmæssige* prægninger af relationerne i arbejdet: fremmedgørelsen, det levende arbejdes underlæggelse under det døde arbejde. Hvis man anlægger *dette* perspektiv, så er Bravermans analyse ikke en analyse af en forfaldshistorie fra det ideelle håndværk til det dequalificerede, automatbetjenende arbejde. Det er derimod en almen kritik af den kapitalistiske organisering af arbejdet og teknologiudviklingen, konkretiseret i forhold til en bestemt akkumulationsepoke. Det er en fortælling om blokerede eller forspildte muligheder som den industrielle udvikling åbnede for. En civilisationshistorie om sammenfiltringen af nye historiske muligheder (individualitet, frihed, rigdom) med destruktivitet, tab, lidelse. Netop ved at sætte transformationen af håndværket i centrum for sin analyse fastholder Braverman denne modsigelsesfulde civilisationshistorie som en konkret *historisk* proces - i stedet for at se den som en abstrakt, lineær fremskridtsproces. Grundlæggende anlægger han en betragtning *nedefra*, ud fra de konkrete menneskers eller arbejderes perspektiv (selv om det vel også er rigtigt at han indimellem fordobler den *objektivering* de blev udsat for) og fortæller derigennem ikke blot en historie om det der blev en realitet, men også om det der *ikke* blev virkeliggjort. Det er ikke blot vigtigt i et historisk perspektiv, men også i et aktuelt. For de forsømte og forhindrede muligheder efterlader altid deres spor i de senere forhold - negativt i form af ensidigheder, irrationaliteter og erfaringsblokeringer, positivt i form af traderede - omend måske forregnede - forhåbninger og ønsker og utopier: Transformationen af håndværket kunne have fundet andre former. Det er også en del af det historiske udgangspunkt for nutidige diskussioner af et godt arbejde, et myndigt arbejdsliv.

Bravermans analyse skal her kun forsvares for sin kritiske eksemplaricitet - kritikfiguren om man vil. Den er nemlig brugbar også selvom der på det empiriske plan må konstateres specifikke aftayloriseringer i virksomhederne ; en ren faktoriel analyse af kvalifikationskravene peger på fremkomsten af nye kompetencer. Arbejdslivsforskningens farvel til Braverman er således forankret i en for endimensional opfattelse af hans analyse og postbravermanteoriene har smidt barnet ud med badevandet.

Arbejde og kunstsans

Hvis vi griber tilbage til en berømt passage af Marx fra *Den tyske ideologi*, kan vi konkretisere perspektivet i denne læsning. Marx taler her om den *bornerte kunstsans* der potentielt var knyttet til det middelalderlige håndværk (Marx 1969, s. 52). I Marx' bestemmelse er denne kunstsans knyttet til de uudviklede samfundsmæssige samkøvs- og udvekslingsformer der endnu begrænsede den samfundsmæssige arbejdsdeling. Det vil også sige at behovene og erkendelsesprocesserne var begrænsede af de middelalderlige bånd. Enhver der ville være "mester", måtte bemestre hele sit håndværk. *Derfor findes der hos middelalderens håndværkere endnu en interesse for deres specielle arbejde og for den færdighed det krævede, og som ligefrem kunne antage karakter af en vis bornert kunstsans.* Bornert var denne kunstsans for så vidt som den ikke var forbundet med frihed: *Men derfor gik middelalderens håndværkere også helt op i deres arbejde, de havde et gemytligt trældomsforhold til det og var i langt højere grad end den moderne arbejder, for hvem arbejdet er ligegyldigt, subsumeret under det.*

Der er i denne kritik hos Marx tale om en figur der er formuleret ud fra en moderne utopisk horisont. Marx' kritik forudsætter at kapital og lønarbejde har sprængt de forudsætninger der låste håndværket fast i bornerthed, og som indebar at håndværkeren - selv mesteren, ja *netop* mesteren - var subsumeret under arbejdet. Han var ikke lige så fri som lønarbejderen der som individ har "frigjort sin subjektivitet" fra sit arbejde. Men samtidig har denne sprængning ført til en destruktion af arbejderens kunstsans, den er netop ikke blevet "hævet med op" i det moderne lønarbejde. Og tilsvarende er den frie lønarbejders subjektivitet også en abstrakt subjektivitet, snarere kendetegnet ved potentialitet end fylde, "arbejderen er formelt sat som person", som Marx senere siger i *Grundrids* (Marx 1974), som *person* ja, men altså kun formelt.

Men der var altså en kunstsans på spil i håndværket, *umiddelbart* knyttet til (en optagethed af) formgivningen af materialet som led i en omfattende bemestring af "hele håndværket". I et konkret utopisk perspektiv må denne kunstsans genetableres som et aspekt af en fagkundskab (*skill*, som det hedder hos Braverman) - på nye betingelser og dermed også i former der ikke mere er bornerte. Bornerte var de førkapitalistiske betingelser, men bornerte er også de forhold hvor det levende arbejde er underordnet det døde. En historisk genskabelse af en kunstsans i (forhold til) arbejdet kan derfor heller ikke blot have karakter af "jobberigelse" eller skabelsen af "kvalifikationscollager", kendetegnet ved "refleksivitet".

Hvis vi vil udfolde det kritisk-utopiske potentiale der ligger i "kunstsans-figuren", kan vi imidlertid ikke nøjes med Marx' i sig selv vigtige henvisning. Marx forbliver vel i sin bestemmelse og vurdering af denne dobbelthed i arbejdets og subjektivitetens udvikling ambivalent, fordi hans diskussion af arbejdet stadig er relateret til en for lineær historiefilosofisk fremskridtsfigur, dvs en figur der - tendentielt objektivistisk - definerer historiens gang som udtryk for en nødvendig udviklingslogik. I bedste fald bliver en fornyet kunstsans hos Marx knyttet til Kooperation som samfundsmæssig kategori for arbejdets produktivkraft; og denne Kooperation bliver ikke konkretiseret som andet end organiserende social bevægelse. Forholdet mellem individualitet og Kooperation og mellem arbejde og kultur forbliver ubestemte. Utopien bliver således ikke konkretiseret hos Marx. Man kan måske sige at Marx havde et skarpere blik for begrænsningerne i det "gemytlige trældomsforhold" end for potentialerne i "kunstsansen".

En friere tolkning af kunstsansen kan vi formulere med støtte hos zur Lippe og Negt og Kluge - moderne kritiske teoretikere der - anderledes end Habermas - repræsenterer en videreførelse af især Adornos klassiske kritiske teori. I begrebet om kunstsansen forbindes to dimensioner, nemlig en arbejdsmæssig og en social, potentielt samfundsmæssig myndighed. Den første dimension har at gøre med den umiddelbare *genstandsmæssighed* i arbejdet. Håndværkets "store kraft" lå umiddelbart i "evnen til i arbejdet med detaljen at fastholde del og helhed som en både praktisk og forestillet enhed" (zur Lippe 1978, s. 74). Det er en suveræn, historisk udviklet menneskelig arbejdsevne, som iøvrigt ikke alene er knyttet til håndværket, men også - som Negt og Kluge viser det - til *bondens* arbejde (Negt/Kluge 1981). I den kapitalistiske organisering af arbejdet (historisk: transformationen af håndværket) destrueres denne myndighed tendentielt som dimension af den enkeltes arbejdsaktivitet - for at erstattes af en analytisk nykonstruktion af forholdet imellem del og helhed, som moment i den kapitalistiske organisering af arbejdet. Processen begynder i manufakturen hvor relationerne imellem deloperationer underlægges en fremmedstyring. Dét er på den umiddelbare arbejdsproces' niveau en kerne i det levende arbejdes underlægelse under det døde - og dermed heller ikke alene knyttet til den klassiske Taylorisme.

Tværtimod fortsætter erosionen af denne arbejdsevne i de posttayloristiske arbejdsformer.

Men rækkevidden i kunstsansen - og dermed også i erosionsprocessen - fremtræder først når man gør sig klart hvordan den som gestaltningsevne peger ud over det umiddelbare arbejde. I det middelalderlige håndværk forblev kunstsansen væsentligt fastholdt inden for rammerne af snævre laugsmæssigt fikserede sociale organisationsformer; men inden for disse rammer var den netop også grundlaget for et rigt socialt liv og fællesskab, ja i et vist omfang også for et grænsesprængende kulturarbejde. Det er kunstsansens anden dimension. Den kommer til udtryk på flere niveauer. Således var håndværket grundlag for individuel selvbevidsthed og social oprørskhed, sådan som det f.eks. kan aflæses i den særlige type eventyr der knytter sig til "håndværkersvenden på valsen" som social figur. Og tilsvarende var håndværket som samfundsmæssig produktionsform også grundlaget for den store borgerlige renaissancekunst med Leonardo da Vinci - maler, opfinder, matematiker og meget mere - som idealtipe. Leonardo da Vincis arbejder er i praksis udviklet i samarbejde med håndværksmestre (jf f.eks. Cianchi (uden årstal), Cooley 1981).

Kunstsansen er altså ikke blot en særlig (æstetisk) formgivningskapacitet, men rummer også et individuelt og kulturelt dannelsespotentiale, nemlig "muligheden for at man frit kan udtrykke sin særlige del af en almen menneskelig erfaring der sanseligt konkret møder en (i arbejdet)" (zur Lippe 1987, s. 80). "Frit at udtrykke en erfaring" vil sige at den erfaring der i første omgang er bundet til en specifik "anvendt arbejdsfærdighed", overføres til andre - kulturelle, sociale, eksistentielle - former. Så længe ens arbejde helt står i den umiddelbare, nødvendige livsopretholdelses tegn, eksisterer denne frihed ikke. Man indgår ikke i en *relation* til sit arbejde og den sociale arbejdssituation, men *er* umiddelbart i den. Begrebet *kunstsans* indebærer netop at der - og det gælder altså også for det middelalderlige håndværk - er skabt en sådan relation, en potentiel frihed. Det underkender Marx når han siger at mesteren *går helt op* i sit arbejde. Derfor er kunstsansens bornerthed heller ikke bundet til håndværket *i sig selv*.

Bornertheden må ses i relation til den samlede historiske konstellation. Hvorfor blev kunstsansen ikke historisk udgangspunkt for kulturelle og sociale læreprocesser der kunne have dannet grundlag for en anderledes transformation af håndværket? Svaret på det spørgsmål kan kun gives gennem en omfattende historisk rekonstruktion. Men åbenbart manglede der hos håndværkerne en (selv-)bevidsthed om den potentielle betydning af deres arbejds erfaringer som andet og mere end netop arbejds erfaringer. Uden en sådan bevidsthed kunne den almene dimension i erfaringerne ikke erfares som sådan, men forblev - med et begreb fra Alfred Lorenzer - liggende i *klichemæssige*, ikke-begrebne former. Det var givetvis tæt forbundet med håndværkets indespærring i de private, statiske laugsformer, og dermed også i en fastfrosset samfundsmæssig arbejdsdeling. Men det må også ses i relation til den samtidige udvikling af den borgerlige kultur i form af filosofi, kunst, statslære. I de friere kulturelle rum der historisk åbner sig i denne periode, kunne en sådan bevidsthed være blevet formuleret. Men selv om f.eks. renaissancekunsten i høj grad havde sit samfundsmæssige konstitutionsgrundlag netop i det bymæssige håndværk, så udviklede den sig socialt i isolation fra arbejdsverdenen, og dens tidlige ansatser til at formulere en bevidsthed om de nye historiske muligheder for en *samfundsmæssig kultur* med udgangspunkt i bl.a. kunstsansen i håndværket blev hurtigt trængt tilbage.

I den borgerlige kultur løsrives de utopiske forestillinger fra arbejdet. *Dannelse* bliver tendentielt

et spørgsmål om indlæring af abstrakte kulturelle holdninger, om en klasselivsførelse hvor det specifikt borgerlige bornert forveksles med *det almene*. Kulturen og arbejdet falder fra hinanden. Utopiske dimensioner fastholdes og udfoldes i kunsten, men isoleres netop til den. Overgangen fra middelalder til moderne tid er således en historie om forsømte muligheder. Med den borgerlige epoke sprænges håndværkets bornerte laugsorganisering faktisk - men udefra. Og med den kapitalistiske industrialisering begynder underordningen af det levende arbejde under det døde. Udviklingen af en samfundsmæssig produktivkraft baseret på en fri udfoldelse af kunstsansen, altså en anden form for industrialisering end den kapitalistiske (som vi idag er tilbøjelige til at identificere med industrialisering overhovedet) forhindres. Udviklingen af den samfundsmæssige produktivkraft sker, som Braverman har beskrevet det, gennem en kombination af systematisk udvikling og brug af maskineri og organisering af arbejdet gennem *scientific management*. Det er ikke grundlæggende anderledes idag, selv om både maskiner og management (herunder dens videnskabelighed) ændrer karakter.

I sin etableringsfase hentede arbejderbevægelsen megen kraft fra håndværkernes arbejdsmæssige, sociale og kulturelle erfaringer ("fagstolthed"), men det lykkedes netop heller ikke for den for alvor at knytte an til og basere sig på disse sanseligt funderede former for kulturel og social orientering og gøre dem til fundament for en ny historisk frihed. Snart bliver de politiske og organisatoriske strukturer så selvstændiggjorte at de begynder at producere en ny form for instrumentel fornuft som ovenfra forordner samfundsmæssigheden i arbejdet - fremfor at lade arbejdets frie association producere samfundsmæssig kultur. Groteske former antog denne fornødelse af arbejdet under kommunismen, sådan som f.eks. den polske instruktør A. Wajda viste det i sine berømte film *Jernmanden* og *Marmormanden* med deres fremstilling af "arbejdshelten" som gennem sin blinde flid og ensidige - ukunstneriske - effektivitet bliver et billede på den sande samfundsmæssige progressivitet.

Den autonome borgerlige kultur er forlængst gået i opløsning indefra. Samtidig har dannelsesideerne og -idealene løsnet sig fra deres oprindelige klasseudgangspunkt. De er blevet "demokratiseret" og omformuleret til tilsyneladende almene pædagogiske og læringsteoretiske forestillinger og praktikker, men berøvet utopiske dimensioner. Det frie, dannede individ har ikke længere den borgerlige mand som sit ledebillede, men snarere den frie lønarbejders abstrakte subjektivitet. Men det er en subjektivitet der med Marx' ord er systematisk *negativt* bestemt som et moment i kapitalforholdet. Under de betingelser som det levende arbejdes underordning under det døde sætter, er arbejderen et redskab for instrumentelle formål der bliver udviklet uden for ham/hende selv. Det er grundlaget for de moderne abstrakte læringsteoriens forestilling og ideal om den omstillings- og *læringsparate* arbejder der seismografisk indretter og (om-)orienterer sig efter de skiftende (ud-)fordringer der udgår fra maskineri og management.

På baggrund af disse overvejelser kan vi sige: Det er nødvendigt at videreføre en kritik af *arbejdets fornødelse* - i traditionen fra Braverman. Perspektivet i en sådan kritik er at overvinde den abstrakte spaltning mellem arbejde og kultur - sådan som måske stærkest Negt har formuleret det (jvf. B. S. Nielsen 1997). En erkendelse af de historisk forsømte muligheder og tab er en forudsætning for at vi overhovedet kan danne os en forestilling om de - i en principiel forstand - unødvendige ensidigheder og bornertheder i det eksisterende arbejdsliv og om de mulige sammenhænge mellem arbejde, social orientering og samfundsmæssigt demokrati. Når Negt således provokatorisk henviser til hvordan "gennemsnitseuropæerens sociale kompetencer" - i

betydningen: evnen til præcist at erkende de mindste forandringer i vores omverden og i vores relation til andre mennesker - kommer til kort i en sammenligning med afrikanske stammefolk, så står det netop i et indre forhold til den manglende udvikling af en kunstsans i arbejdet (jvf Negt 1994, s. 55). En genetablering eller udvikling af kunstsansen på moderne betingelser er nødvendig, både hvis arbejdet skal være et element i en virkelig personlig dannelse - og ikke blot en dynamisering af den abstrakte "frie lønarbejderssubjektivitet", og hvis social og miljømæssig bæredygtighed skal forankres i arbejdet selv.

Den kapitalistiske udvikling af rigdomsproduktionen og arbejdet er ikke en endimensionel forfaldsproces. Men hvis man frakobler den massive - historiske og aktuelle - tabsdimension i sine analyser og i praktiske reformforsøg - så fraskriver man sig også muligheden for at etablere et reelt *erfaringsbaseret* udgangspunkt for fremadrettede eksperimenter. Frie læreprocesser kan kun finde sted hvis deres indhold og retning ikke på forhånd søges fastlagt - analytisk, ovenfra - gennem en forordning om hvad der er brugbare, fremadrettede, og hvad der er bagudrettede, problematiske erfaringselementer.

Kritisk analyse af læringstænkningen i forhold til de nye produktionskoncepter

Vi startede med at kritisere tendenserne til "falske forsoninger" i den aktuelle arbejdslivsforskning. En side heraf er at kvalifikations- og dannelsesperspektiver - praktisk og analytisk - smelter sammen i et abstrakt læringsbegreb, omsat i *praksisnære, organisationsrelaterede* uddannelsesstrategier: ved at leve op til de moderne kvalifikationskrav opnår arbejderne samtidig potentielt myndighed. Det skal nok føre til større "inddragelse" af subjektiviteten, men det er efter vores opfattelse *ikke* en vej til større personlig myndighed og samfundsmæssig ansvarlighed. I forhold til en *organisatorisk læring* er *demokrati* og *bæredygtighed* udvendige størrelser. Det peger ikke frem mod et arbejdsliv hvor "arbejdets fornedrelse" i den omfattende forstand vi her har skitseret, er ophævet. Det er for tidligt at erklære *kritiktyper* som Bravermans for forældede.

Arbejdslivsforskningen må besinde sig på dette forhold. Der er både brug for *kritiske kvalifikationsanalyser* af de nye produktionskoncepter og komplementært hertil for en *dannelsesteoretisk reflekteret kulturkritik* af de nye uddannelses- og læringsstrategier. Kvalifikationsanalysen mister sin brod hvis den ikke gennemføres som *kvalifikationskritik*. Kvalifikationssynsvinklen fastholder et blik på arbejdet som indskrevet i den historiske formbestemmelse Marx kaldte det levende arbejdes underlæggelse under det døde arbejde, og kan derfor ikke uden videre positiviseres. Bravermans kritik af arbejdets fornedrelse kan læses som en kvalifikationsanalyse der viser hvordan den systematiske eliminering af en *kunstsans* og en *manglende anerkendelse og dequalificering af livserfaringer* er udgangspunkt for (og en følge af) den udvikling og forandring af arbejdsprocesserne og arbejdsdelingen som gennemføres af et kapitalistisk management. En tilsvarende analyse må gennemføres i forhold til de moderne produktionssystemers ekspertformidlede innovationsproces som i nye former systematisk sætter livserfaringer ud af kraft for at erstatte dem med (informations-)teknologi og abstrakte kulturteknikker, sammenfattet i betegnelsen "almenkvalificering".

"Almenkvalificering" er - som managementstrategi - systematisk relateret til den abstrakte "frie (lønarbejder-)subjektivitet" som Marx kritiserede. Det er vissevis ikke længere *borgerlige* dannelsesorienteringer der er på spil, men den "subjektivitet" der her skal produceres, er en subjektivitet der har løsrevet sig fra den *genstandsmæssighed* som er et afgørende omdrejningspunkt i *kunstsansen*, og som konstitueres i *spændingsfeltet* mellem erfaringsdannelsens konkrete, sanselige arbejds- og livsdimensioner og dens almene samfundsmæssige og kulturelle dimensioner. Læreprocesser der i *denne* forstand er *genstandsløse*, kan være aldrig så kontekstualiserede, situerede og praksisnære - men en *dannelses* karakter i streng forstand har de ikke. Berøvet deres almene - samfundsmæssige, kulturelle - erfaringsdimensioner bliver læringsrummene abstrakte, og læreprocesserne munder ud i tillærte kulturteknikker og almene holdninger til *organisations*deltagelse (organisatorisk læring, virksomhedskultur).

Man kan forstå sådanne kritiske analyser som led i en repolitisering af arbejdslivsforskningen. Svaret på den nutidige fornedrelse af arbejdet er at bringe den uindløste utopi om en arbejds - kooperative - kunstsans på banen. De posttayloristiske produktionskoncepters civilisatoriske muligheder kan ikke uden videre forudsættes ud fra deres programmatisk intensioner, og de kan heller ikke identificeres alene gennem en konkretistisk sammenligning mellem tayloristiske og posttayloristiske kvalifikationer. De konkrete nystruktureringer i arbejdslivet må reflekteres i deres mulige - eller netop ikke mulige - samspil med udviklingen af myndighed i menneskers samlede livssammenhæng og af et samfundsmæssigt demokrati. Spørgsmålet om deres relation til et *bæredygtighedsperspektiv*, kritisk udvidet med sociale og kulturelle dimensioner, står her centralt.

Vi kan naturligvis ikke i denne artikel for alvor tage hul på sådanne kritiske analyser. Men vi kan åbne diskussionen ved indirekte at læse nogle kritiske pointer ud af industrisociologiske undersøgelser og virksomhedsorganisatoriske analyser. Kernebegreber i alle disse analyser synes at være *fleksibilitet*, *kommunikabilitet* og *refleksivitet*. Indførelse af fleksibel specialisering - ofte i tæt sammenhæng med gennemgribende informationsteknologiske forandringer - stiller nye krav til hele hierarkiet i arbejdsorganisationen. De nye krav består på den ene side i udviklingen af nye faglige specialkunderskaber som knytter sig til produktkvalitet og sikring af produktkvalitet, og på den anden side i udviklingen af nye mere almene kommunikative kompetencer der rækker fra tekniske færdigheder som mestring af elementært EDB-udstyr over kendskab til områdespecifikke standardmodeller for flowanalyse, bl.a. med henblik på miljøsikring, energibesparelse o.l., til sociale færdigheder som samarbejdsevne - både i forhold til kolleger og leverandører og kunder. Navnene på de faglige specialkompetencer og på de almene kvalifikationer er forskellige fra undersøgelse til undersøgelse, men de følger i store træk det mønster som blev grundlagt af Kern og Schumann (1986) hvor de fastslår at der i de nye produktionskoncepter både formuleres stigende specifikke fagkvalifikationskrav og stigende almene kvalifikationskrav. Det er jo i grunden de to hjørner i udtrykket *fleksibel specialisering*.

I den uddannelsesrelaterede kvalifikationsforskning, som den her i Danmark f.eks. er udviklet i *Almenkvalificeringsprojektet* (Andersen m.fl 1993), bekræftes denne dobbelthed, samtidig med at der her udvikles begreber for hvordan især almenkvalificeringen kan indholdstænkes op ad de konkrete subjekters livshistoriske erfaringer. Denne forskning præsenterer et kritisk bud på hvordan de nye kvalifikationskrav - også (uddannelses-)praktisk - kan fortolkes på en måde der er

"mindre abstrakt", bl.a. gennem en læringsmæssig udnyttelse af subjektive erfaringer.

Men det store spørgsmål i forhold til en sådan tolkning er netop om kvalifikationskravene i virksomhederne i praksis er så abstrakte/analytiske at de subjektive livserfaringer kun vanskeligt eller umuligt lader sig formidle til, endsige forsone med kvalifikationskravene. Hvis det ikke kan lade sig gøre, hvad der er god grund til at formode, så bliver en livshistorisk "almenkvalificering" i dårlig forstand ønsketænkning - hvis den nemlig springer det led over der hedder kritik af de faktiske abstrakte kvalifikationskrav i virksomhederne.

I Bravermans klassiske analyse af *scientific management* og den dequalificering som systematisk er indlejret heri, anskueliggøres dels ensidiggørelsen af arbejdsprocessen, dvs det stigende tab af overblik over helheden for den enkelte medarbejder, og dels anskueliggøres den systematiske fjernelse af erfaringselementer fra det konkrete arbejde. I formel henseende er den første side af Bravermans analyse næppe gyldig i forhold til de nye produktionskoncepter, idet der med deres indførelse på virksomhedsniveau i stigende grad lægges vægt på at medarbejderne opnår et kendskab til "hele processen" og principielt også bliver i stand til at springe ind i mange andre arbejdsområder på virksomheden. Det er den faktor som i arbejdsorganisatorisk henseende kaldes rotation, der systematisk bliver muliggjort, og som nok modicerer et *aspekt* af "arbejdets fornedrelse". Men det er i aller højeste grad et spørgsmål om dette posttayloristiske "kendskab til hele processen" overhovedet kan matche den side af *kunstsansen* som bestod i "evnen til *i arbejdet med detaljen* at fastholde del og helhed som en både praktisk og forestillet enhed".

Det fører over til den anden side af Bravermans analyse: erfaringstab. Foregår de posttayloristiske nyorganiseringer af arbejdet uden erfaringstab? I Bravermans analyse spidsformuleres denne side som en gradvis udslettelse af faglærte traditioner og kulturer der erstattes af tillærte færdigheder der allerede er udtænkt af andre (teknologerne, managementsystemet). Medarbejderne har ikke længere brug for og opøver heller ikke en erfaringsbaseret kundskab som knytter sig til personen og integreres i personens selvforståelse som (faglig) arbejder. De nye komponenter af fagspecifik viden der kræves i de nye produktionskoncepter, vil ofte have karakter af kompetencekrav til meget specifikke redskaber der måske højst har en levetid på 2-3 år. Så er det en ny fagspecifik specialkvalifikation der skal opøves - og den bygger ikke i særlig høj grad videre på den arbejder allerede havde i forvejen. Den har karakter af at være *udstukket*, dvs bestemt af et ekspertsystem som temporært anser denne specialkomponent for at være central for en given gruppe af medarbejdere.

Grundlæggende er de nye fagkvalifikationer *indlejret i en ekspertkultur*. (Jvf. K. A. Nielsen 1996, 1997, 1999). Og så længe det er tilfældet, kan de ikke ses som et systematisk opbrud *væk fra* arbejdets fornedrelse. Den grundlæggende *forvrængning af subjekt-objekt-forholdet* reproduceres, det er ikke arbejderen eller arbejderkooperationen der er subjekt for den faglige udvikling. Derimod kan arbejdersubjektiviteten mere intensivt aktiveres som et led i en accept og dynamisering af den nyorganisering som overordnet er udtænkt og iværksat af ekspertsystemet. Det korresponderer med de forskellige koncepter om *organisatorisk læring* der grundlæggende er kendetegnet ved at alle læreprocesser systematisk relateres til "organisationen" som den ultimative horisont (f.eks. Argyris og Schön 1996). Organisationens fortsatte reproduktion er selve rationalet i læringen, i forhold til den skal al individualitet og opfindsomhed til syvende og sidst rettes ind. Men når en partikulær interesse på denne måde definerer læringens

horisont, så blokeres netop den mulige dialektik mellem (arbejds-)erfaringernes konkret-sanselige, sociale og (potentielt) almene dimensioner. Arbejderne kan ikke ud fra deres andel i det almene træde frem som (med-)subjekter for historien. De skal blot være *organisationsduelige*.

Et eksempel på dette ligger netop i den måde hvorpå man mange steder i dag indfører miljøkvalitetssikring i arbejdet. Det sker formidlet af ekspertsystemer der udvikler standardskemaer for hvordan den enkelte medarbejder miljøreviderer sin arbejdsplads. Der sker måske nok en inddragelse af medarbejderens evt. engagement i miljøkvalitetssikringen, men dette engagement instrumentaliseres til en interesse i at følge procedurer der - bestemt af organisationen - skal følges for at opnå f.eks en EMAS-certificering. Det eventuelle engagement som medarbejderen måtte have med sig fra sin livssammenhæng (som udsat for erfarede miljøødelæggelser, bekymringer over klimaudvikling, erosion af selv bærende fællesskaber osv), bruges instrumentelt for at motivere deltagelse i ekspertløsningerne og indlæring af redskaberne. Det bruges i ringe grad som udgangspunkt for en udvikling af en bæredygtig profil i arbejdsprocessen; det bruges ikke til en omindustrialisering og en virkelig nyudvikling af arbejdsevnen.

Alternativt kunne en bæredygtig udvikling etableres ved at igangsætte en omindustrialisering og nyudvikling der blev forankret i udviklingsmuligheder dannet i arbejderne egne livssammenhænge. Man kan måske ikke nemt, men dog med lidt fantasi godt forestille sig at arbejderes livserfaringer og iagttagelser over miljømæssige, sociale og kulturelle behov i samfundet kan danne udgangspunkt for en produktionsorienteret kreativitet og eksperimenterende læring. Man kan måske også forestille sig at der kan udvikle sig et samspil mellem sådanne læreprocesser og den ekspertviden der allerede eksisterer i virksomheden og i institutionerne i forvejen. Vi så således også i Industri og Lykke-projektet at sådanne læreprocesser lod sig udfolde i omfattende og konkret forstand. (B.S. Nielsen, K. Aa. Nielsen og P. Olsén 1999).

Men det er ikke desto mindre vanskeligt for sådanne procesbegyndelser at overskride de barrierer der eksisterer i samfundets institutioner overfor et "rationalitetsskifte". For at fastholde et sådant kritisk perspektiv som praksis-perspektiv, må der nemlig tænkes politiske processer på et virksomhedsmæssigt og samfundsmæssigt plan. Åbningen af en alternativ horisont for læreprocesser i arbejdslivet fordrer i praksis samfundspolitiske reformkrav - i form af demokratiseringer der svækker akkumulationstvangens imperativer i virksomhederne. Alternative læreprocesser kan i det lange løb ikke etableres uden konflikter og udfordringer på dette samfundspolitiske niveau. Ellers vil de fremtræde som urealistiske og uden gennemslagsmuligheder.

Det nye ved den aktuelle samfundsmæssige realitet - set i forhold til 70'ernes realitet - er at bæredygtighedstemaet er blevet mere og mere synligt som potentielt rationalitetsopbrud; og et sådant opbrud kan give ny næring til den omtalte omindustrialisering der også medtænker muligheder for mere radikale myndiggørelser af arbejdet igennem alternative læreprocesser. Men de kan kun sættes på dagsordenen igennem udfordring af og konflikt med den herskende managementtænkning og -praksis og med den herskende erhvervs politik med dens modsigelsesfulde og halvhjertede perspektiver for en bæredygtig udvikling i samfundet.

Konklusion: Refleksivitet eller kunstsans

Hvordan kommer der gang i læreprocesser, som kan fremme mulighederne for myndighed - både individuelt, virksomhedsmæssigt og samfundsmæssigt? Som det fremgår af ovenstående er de ikke uden videre givet i arbejdsorganisationernes udviklingsdynamik. Derimod kan de udspringe af protesten imod ekspropriering af erfaringer eller tab af livssammenhæng, eller forhindring af synlige alternative muligheder for udvikling af arbejdet - individuelt og i Kooperation. De gode læreprocesser er med andre ord læreprocesser som åbner alternative fremtider der kan forbinde erfaringer, livssfærer og lyst til at forandre. Det er sådanne forbindelser der samfundsorienterer læreprocesser i arbejdslivet. I hvilken udstrækning sker dette allerede?

Som nævnt i starten af denne artikel er et af modernitetens mantraer for læreprocesser udtrykt i begrebet "refleksivitet". Begrebet er hos A. Giddens og U. Beck gjort til modernitetens stærkeste kort. Igennem den stigende refleksivitet kan vi ifølge disse forfattere på det nærmeste indrette os på en intelligent konsensus i samfundet. Det at konsekvenserne af vore handlinger omgående kastes tilbage og oplyser os om kriser og risici, anser de som tilstrækkeligt grundlag for at vi igennem "livspolitikken" og med støtte i civilsamfundets bastioner kan udvikle en højere fornuft.

Men refleksivitetsbegrebet er et meget løst begreb som falder tilbage på det vi ovenfor har kritiseret som en abstrakt subjektivitet. Det bliver for løst fordi det ignorerer det historiske erfaringstab. Udarbejdelse af alternativer til det senmoderne samfunds bæredygtighedsproblemer og kriser fordrer at de muligheder der eksisterer for demokratiske udviklingsprocesser i arbejdslivet, bliver sat i bevægelse. F.eks. ved at arbejderes livssammenhænge i frie uinstrumentelle workshops og projekter bliver gjort til afsæt for forandringer. Vi har set i en række forsøgsprojekter - herunder også projekter, der tager afsæt i Det Udviklende Arbejde - at erfaringerne ikke er mere fortrængte og reducerede end at der kan mobiliseres ideer og fornyelser fra neden. I samspillet med organisationsrationaliteten reduceres sådanne elementer imidlertid ofte til "menneskelige ressourcer" og *refleksive* dialoger inden for det spillerum som er givet med den herskende samfundsmæssige relation imellem levende og dødt arbejde - de underlægges en *realitetsmagt*. Det er denne realitetsmagt som forhindrer at erfaringsbaserede udviklingsideer og innovationer udfolder sig til et rationalitetensbrud i form af udfoldelse af kunstsans i arbejdet. Dette begreb understreger i modsætning til refleksivitetsbegrebet en sanselig genstandsorientering og dermed et utopisk behov for installering af en tabt dimension i arbejdet.

Installeringen af en kunstsans i arbejdet lader sig i dag kun tematisere ved at der i læreprocesser åbnes en utopisk horisont, dvs en horisont der gør det muligt - legende i tanken - at forestille sig andre samfundsmæssige betingelser for forandringer end dem der tårner sig op i den organisatoriske realitet som arbejdet er underlagt. Den utopiske horisont er i dag en betingelse for at læreprocesser kan blive egentligt samfundsorienterede eller politiske.

Note

** Denne artikel er for Birger Steen Nielsens vedkommende blevet til inden for rammerne af et tre-årigt forskningsstipendium under SHF om social fantasi.*

Litteratur

- Altvater, Elmar 1992: *Die Zukunft des Marktes*, Münster: Verlag Westphälisches Dampfboot.
- Andersen, Vibeke m.fl. 1993: *Kvalifikationer og levende mennesker*. Roskilde. EVU-gruppen, RUC.
- Argyris, Chris og Donald Schön 1996: *Organizational Learning II*, New York: Addison-Wesley Publ. Company.
- Baethge, Martin 1994: Arbejde og identitet hos unge, i: Nielsen m.fl., udg.: *Arbejde og subjektivitet*, Roskilde: EVU-gruppen, RUC.
- Beck, Ulrich 1999: *Schöne neue Arbeitswelt*, Frankfurt/ New York: Campus.
- Braverman, Harry 1978: *Arbejde og monopolkapital. Om arbejdets fornedrelse under kapitalismen*, København: Demos.
- Cianchi, Marco (uden årstal): *Leonardo da Vinci's Machines*, Firenze: Becocci Editore.
- Cooley, Mike 1981: *Architect or Bee*, London.
- Daly, Herman 1996: *Efter væksten. Den bæredygtige udviklings økonomi*, Aarhus: Hovedland.
- Gustavsen, B. og S.Toulmin 1996: *Beyond Theory*. Benjamins Publ. Philadelphia.
- Habermas, Jürgen 1985: *Die Neue Unübersichtlichkeit*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hvid, Helge og Niels Møller 1992: *Det udviklende arbejde*. København. Fremad.
- Kern, Horst og Michael Schumann 1986: *Das Ende der Arbeitsteilung?* München: Beck Verlag.
- Marx, Karl 1974 (1953): *Grundrids til kritikken af den politiske økonomi*, Aarhus: Modtryk.
- Marx, Karl og Friedrich Engels 1969 (1845-46): Die deutsche Ideologie, i: *MEW 3*, Berlin: Dietz Verlag.
- Mayo, Elton 1945: *The social problems of an industrial civilisation*, Boston: Harward.
- Negt, Oskar 1985 (1984): *Det levende arbejde - den stjålne tid*, København: Politisk Revy.
- Negt, Oskar 1994a (1989): Hvad skal en arbejder vide for at finde sig til rette i verden idag?, i: Nielsen m.fl., red.: *Arbejde og subjektivitet*, Roskilde: EVU-gruppen, RUC.
- Negt, Oskar, udg. 1994b: *Die zweite Gesellschaftsreform*, Göttingen: Steidl.

- Negt, Oskar og Alexander Kluge 1981: *Geschichte und Eigensinn*, Frankfurt am Main: 2001.
- Nielsen, Birger Steen 1997: Det eksemplariske princip, i: K. Weber m.fl., udg.: *Modet til fremtiden - inspirationen fra Oskar Negt*, Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Nielsen, Birger Steen, Kurt Aagaard Nielsen og Peter Olsén 1996: Al den snak om livslang uddannelse, i: *Dansk Pædagogisk Tidsskrift 2/96*: København.
- Nielsen, Birger Steen, Kurt Aagaard Nielsen og Peter Olsén 1999: *Demokrati som læreproces. Industri & Lykke: Et år med Dyndspringeren*, Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Nielsen, Kurt Aagaard 1996: *Arbejdets sociale orientering*, København: Forlaget Sociologi.
- Nielsen, Kurt Aagaard 1997: Ekspertkultur og orienteringsusikkerhed, i: K. Weber m.fl., udg.: *Modet til fremtiden - inspirationen fra Oskar Negt*, Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Nielsen, Kurt Aagaard 1999: Risikoviden i virksomheder - bæredygtighed og demokratisering, i: Kurt Aagaard Nielsen m.fl., udg.: *Risiko, politik og miljø i det moderne samfund*, København: Forlaget Sociologi.
- Nielsen, Kurt Aagaard, Birger Steen Nielsen og Peter Olsén 1995: Almenkvalificering eller dannelsesprocesser, i: *Pro & Contra 1*, København: Arbejdsmarkedsstyrelsen.
- Offe, Claus 1984: Arbeit als Soziologische Schlüsselkategorie. I Offe (red): *Arbeitsgesellschaft*, Frankfurt am Main: Deutsche Soziologentag.
- Sabel, C. og Piore 1984: *The Second Industrial Divide*. New York.
- Sennett, R. 1998: *The Corrosion of Character*. New York. Norton & Company.
- Shiva, Vandana 1988: *Staying alive. Women, ecology and development*, London: Zed Books.
- Vester, Mikael 1978: *Proletariatets opståen som læreproces*, København: Rhodos Forlag.
- zur Lippe, Rudolf 1978: *Am eigenen Leibe*, Frankfurt am Main: Syndikat.
- zur Lippe, Rudolf 1987: *Sinnenbewusstsein*, Hamburg: Rowohlt.

Birger Steen Nielsen, mag.art. forskningslektor, Erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen.
Roskilde Universitetscenter, e-mail: bsn@ruc.dk

Kurt Aagaard Nielsen, dr. i sociologi. Professor i virksomhedsanalyse ved institut for Miljø, Teknologi og Samfund, Roskilde Universitetscenter, e-mail: kan@teksam.ruc.dk